

370

1786.

ПСИХОЛОГІЧНА
СПАДЩИНА

К.Д.УШИНСЬКОГО



370
186

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УРСР

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ

*д-в. Костюк
д-в. Юшин*

ПСИХОЛОГІЧНА СПАДЩИНА К. Д. УШИНСЬКОГО



За редакцією
проф., члена-коресп. АПН РРФСР
Г. С. КОСТЮКА



Державне
Учбово-педагогічне видавництво
"РАДЯНСЬКА ШКОЛА"
КИЇВ • 1963



П. Р. ЧАМАТА

САМОСВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

В науковій спадщині К. Д. Ушинського ми не знаходимо спеціальної праці, присвяченої питанню про самосвідомість. Він мав намір висвітлити його в третьому томі своєї «Антропології», який так і лишився ненаписаним. Але наявні в його творах висловлювання дозволяють нам скласти собі уявлення про те, як він розумів природу цього складного психічного явища і якого значення надавав йому в психічній діяльності людської особистості. Аналіз цих висловлювань показує, що і у висвітленні самосвідомості Ушинський висунув цілий ряд думок, які, будучи передовими й прогресивними для психології того часу, не втратили свого значення й на сьогодні і значною мірою можуть бути використані при розробці цього питання в радянській психології.

Вдаючись до аналізу висловлювань Ушинського про самосвідомість, варто зазначити, що в сучасній йому західноєвропейській та офіційній російській психології це питання розв'язувалося переважно в ідеалістичному напрямі.

У раціоналістичній психології, однією з найхарактерніших рис якої було відокремлення психіки від реальної матеріальної дійсності і одночасно її відокремлення від конкретної практичної діяльності людини, під самосвідомістю розумілася здатність свідомості, думки заглиблюватися в саму себе, аналізувати саму себе і з цього аналізу дедуктивним шляхом виводити закони свого існування і власного руху. З погляду раціоналістів самосвідомість — це «свідомість свідомості», «думка думки». Це — ніби і основний принцип, і єдине джерело пізнання психічного життя. В переважній більшості представники раціоналістичної психології, які діяли до Ушинського і в його часи, самосвідомість розглядали як вроджену, надприродну якість людської особистості, як певну субстанцію, незмінну в своїх основах і незалежну від будь-яких впливів матеріального світу.

Подібне розуміння самосвідомості, з деякими видозмінами, мало місце і в емпіричній психології, хоч і здається на перший погляд, що її представники в поясненні психічного життя ніби виходили з протилежних позицій. Проводячи боротьбу з умогляд-

ністю раціоналістичної психології і проголошуючи принцип досвідного вивчення психіки, один з основоположників емпіричної психології, Дж. Локк, поряд з відчуттями як джерелом пізнання зовнішнього світу визнавав друге джерело пізнання, так зване «внутрішнє чуття», або «рефлексію», яка відображає в нашій свідомості її власну внутрішню діяльність. Відповідно до цих двох джерел пізнання і досвід особистості теж поділявся ним на зовнішній та внутрішній. Предметом психології, за Локком, є переважно внутрішній досвід особистості, який пізнається шляхом самоспостереження, інтроспекції, безвідносно до конкретних умов життя особистості та тих впливів, яких вона зазнає на собі ззовні. Ранні й пізніші послідовники Локка в основному дотримувались цієї ж концепції. Отже, і в емпіричній психології під самосвідомістю розуміли не що інше, як «свідомість свідомості», як здатність свідомості пізнавати себе, не виходячи за межі самої себе.

Думки Ушинського про самосвідомість мають, як це ми покажемо далі, чимало спільного із згаданими вище концепціями. Незважаючи на критичне ставлення до ідеалістичної психології, він не міг повністю звільнитися від її впливу і так само, як і раціоналісти та емпірики, вбачав у самосвідомості прояв якоїсь особливої сили душі, що виявляється в її здатності до самопізнання, до самоспостереження та рефлексії. Характеризуючи самосвідомість, Ушинський при цьому широко використовував ті поняття, які створені були до нього. Але, використовуючи їх, він наповнював поняття новим змістом. Внаслідок цього і саме глумачення самосвідомості значною мірою ним оновлювалось.

Нове в поясненні Ушинським самосвідомості насамперед виявляється в генетичному підході до розуміння цього складного психічного явища. Всі психічні процеси Ушинський поділяє на дві категорії: на нижчі й вищі, на «душевні» й «духовні». До першої категорії він відносить простіші процеси, які є спільними у тварин і людини, а до другої — складніші процеси, властиві лише людині. До такого поділу психічних процесів Ушинський вдається, виходячи не з якихось філософських міркувань і не з метою надати якогось специфічного значення поняттям «душа» та «дух». Він робить це з метою уникнути ототожнення психіки людини з тваринною психікою, підкреслити якісні особливості людської психіки.

Психічна діяльність, за Ушинським, є і в тварин. Вона виявляється у них в різноманітних психічних процесах. У найвищих представників тварин психічна діяльність зокрема виявляється і в елементарному мисленні, яке тим більш розвинене, чим ближчі тварини до людини за своєю нервовою організацією. Але в людини, крім цих психічних процесів, є й такі, що властиві тільки їй. До них відносяться й духовні процеси, пов'язані з моральними, правовими, естетичними та іншими ідеологічними утворен-

них його думок та бажань, які це «Я» можуть робити предметом своїх спостережень,— ось психічний факт, з якого й треба починати. Факти переконують нас, пише він, що кожна мисляча людина робить спостереження над власним розвитком, над своїми психічними процесами; кожний набуває досвіду в психічній сфері і робить висновки з цього досвіду.

Як людина з великою здатністю до самоаналізу, Ушинський не міг не помітити, що спостереження над собою, над своїми психічними процесами, над своїм розвитком часто має своїм наслідком не тільки самопізнання, а й прагнення людини до самоудосконалення своїх якостей розуму, волі, почуттів. Це є факти, яких не можна заперечити. А від цих фактів вже зовсім не далеко й до думки, що самосвідомість — це не тільки джерело пізнання вищих психічних якостей, а й сила, яка ці якості породжує. На цей шлях і став Ушинський в своїх спробах визначити суть самосвідомості, її місце та значення в психічній діяльності людської особистості.

Самосвідомість, за Ушинським, є «загальним коренем всіх духовних, власне людських психічних явищ». Вона є джерелом розумності психічних процесів людини, а «розум,— зазначає він,— є результатом усвідомлення душею своїх власних розсудкових процесів у їх необмежених прагненнях і в їх обмежених результатах»¹. З нею зв'язане виникнення мови. Немає сумніву, вважає Ушинський, що вироблення довільної мови з мимовільних звукових рефлексів, залишки яких ми спостерігаємо й зараз в наших окликах, відбувалося свідомо й довільно завдяки самосвідомості й свободі, якими людина відрізняється від усіх інших живих істот.

З самосвідомості, за Ушинським, випливає та «свобода душі», яка виявляється в обдуманості мотивів, рішень та вчинків людини. «Мимовільний розсудковий процес є не що інше, як мимовільний акт свідомості»². Цей процес має відбуватися однаково скрізь, де є свідомість. «...Довільний розсудковий процес властивий лише людині: тільки людина, часто з помітним насильством для свого нервового організму, шукає відмінностей, схожостей, зв'язку й причин там, де їх і не видно: перебирає з цією метою свої довільно чи мимовільно складені уявлення і поняття, зв'язує ті, які зв'язуються, розриває ті, які повинні бути розірвані, шукає нових. Джерело цієї свободи в розсудковому процесі людини перебуває в свободі її душі, а джерело свободи її душі — в її самосвідомості (курсив наш.— П. Ч.), бо незалежну волю... може мати лише та істота, яка має здатність не лише хотіти, але й усвідомлювати свій душевний акт хотіння: тільки за цієї умови ми можемо опиратися нашому хотінню»³.

¹ К. Д. Ушинський, Твори, т. 4, стор. 451.

² Там же, стор. 446.

³ Там же, стор. 446—447.

з життя тіла, але починає розв'язувати питання, не з'ясовані тілесними потребами»¹. Відповідно до цього формуються у людини і вищі інтелектуальні, емоціональні і вольові процеси. Ушинський правильно вказує на важливу роль самосвідомості в їх формуванні і регуляції дій людини. Однак не менше значення тут має і свідомість людини в цілому, одним з проявів якої є усвідомлення людиною себе самої.

Ушинський не вказує на взаємозв'язок між зовнішнім та внутрішнім досвідом людини; опосередкованість її самосвідомості суспільною працею, взаєминами з іншими людьми є власною діяльністю особистості. Але самосвідомість людини, як це ми бачили раніше, не перетворюється у нього в пасивно-споглядальне «Я», а виступає як властивість людської особистості, яка виявляється в усіх сторонах її діяльності та регулює діяльність.

Торкаючись питання про співвідношення природженого і набутого в формуванні самосвідомості, Ушинський схиляється до думки, що вроджені елементи є у вищих духовних прагненнях, у самосвідомості, у стремлінні до істини, переконанні в загальній причинності явищ, переконанні в свободі особистої людської волі і владі душі над тілом. «Немає сумніву,— пише він,— що влада душі над тілом поширюється досвідом; але немає можливості не визнати *вродженої* влади, яка, будучи застосована до складних рефлексів, встановлених уже самою природою організму, виявляється дуже обширною»². Вродженими є і деякі наші ідеї. «Нам здається,— зазначає Ушинський,— що суперечка про вродженість і невродженість ідей крутиться більше навколо неординарного розуміння нещасного слова *ідея*. Якщо ж під ідеєю ми взагалі розумітимемо невідому нам причину, яка впливає на наші розсудкові роботи і яка надає їм такого характеру, який не можна пояснити ні досвідом та спостереженнями, ні впливом органічного світу на наш організм, то навряд чи можна сумніватися в природженості людині деяких ідей»³.

Разом з тим Ушинський, як справді передовий учений, визнає, що не самі природжені передумови визначають появу цих ідей, що їх формування неможливе без досвіду людини. Сучасна матеріалістична філософія, вказує він, навела і продовжує наводити силу ясних доказів, що всі наші ідеї, які здавалися цілком абстрактними і природженими людському духу, виведені з фактів, узятих із зовнішньої природи і з діяльності людини.

Чимало цікавих думок висловив Ушинський про розвиток самосвідомості у дитини. Перші її прояви зароджуються у дітей в їх спостереженнях за своїми психічними станами. Здатність їх спостерігати виникає у зв'язку з оволодінням дітьми мовою.

¹ К. Д. Ушинський, Твори, т. 4, стор. 423—424.

² Там же, т. 5, стор. 277.

³ Там же, т. 4, стор. 384.

Коли дитина каже «я хочу пити», «мені боляче» і т. д., то це означає, що «самоспостереження діє: дитина вміє відрізнити один свій стан від іншого і кожному давати справжню назву»¹.

Оволодіння мовою, на думку Ушинського, великою мірою сприяє розвитку самоспостереження у дітей. Це пояснюється тим, що при засвоєнні слів діти звертають увагу не лише на зовнішні предмети, а й на уявлення про ці предмети, не лише на те, що збуджує почуття, а й на самі почуття. Отже, оволодіваючи мовою, дитина поступово навчається бути уважною до своїх уявлень, думок, переживань. У неї формується здатність до самоспостереження. Ця здатність до самоспостереження завжди виявляється в слові, і там, де ми такого вияву не маємо, зазначає К. Д. Ушинський, немає жодної причини говорити про наявність самосвідомості².

Але, говорячи про тісний зв'язок розвитку самосвідомості дітей з розвитком їх мови, Ушинський разом з тим зазначає, що на перших етапах цього розвитку самосвідомість часто відстає від розвитку мови. Це зумовлюється тим, що спочатку діти, переймаючи слова від дорослих, не усвідомлюють їх глибоко, засвоюють їх лише пам'яттю. «Коли доходить справа до вчителя,— пише Ушинський,— то дитина вже володіє величезним скарбом, який навіть перевищує дитячі потреби. У шестилітньої дитини вже набагато більше слів і зворотів для вираження почуттів та думок, ніж самих почуттів та думок. Вона багато в чому тільки за вродженою людині перейнятливістю переймає мову дорослих, але сама ще не виросла до цієї мови, отже, безліч слів і зворотів, уже засвоєних дитиною у вигляді слідів механічної пам'яті, у вигляді нервових звичок, ще не стала цілком її духовним надбанням». Роблячи далі слова рідної мови своїм духовним надбанням, дитина глибше проникає в свої думки та почуття, і, навпаки, більша зрілість думок та почуттів дає їй змогу повніше, глибше зрозуміти слова, які вона переймає від дорослих. Ушинський наголошує на тому, що при всіх умовах мова є великим фактором розвитку самосвідомості. «...Вивчення рідної мови є найвірнішим і найпрямішим шляхом до самопізнання людини. Розкриваючи дитині і юнакові багатство рідного слова, ми розкриваємо їм багатство їх власної душі, яке вони вже відчували раніше, ніж почали розуміти»³.

Особливо важливу роль в цьому процесі відіграє вивчення дітьми граматики рідної мови. «В цьому відношенні,— пише Ушинський,— вивчення граматики має виключне значення: відкриваючи увагу дітей від зовнішньої природи, воно скерує її на їх власні душевні стани і душевні процеси. Численні науки

¹ К. Д. Ушинський, Твори, т. 6, стор. 43.

² Там же, стор. 81.

³ Там же, стор. 377.

збагачують лише розум дитини, даючи їй все нові й нові факти: граматику... починає розвивати саму свідомість людини, тобто саме ту здібність, завдяки якій людина є людиною серед тварин. Ось чому граматику не без підстав віднесли до тих наук, які олюднюють людину»¹. Ушинський не заперечує інших джерел пізнання дитиною самої себе, пізнання зовнішніх предметів, спілкування з іншими людьми, вивчення художньої літератури та ін. Проте він вважає, що засвоєння дітьми мови, її граматики серед цих факторів є одним з вирішальних.

Надаючи засвоєнню дітьми мови такого важливого значення, Ушинський постійно думав над тим, як при вивченні мови забезпечити найбільш ефективний розвиток самосвідомості дітей. Вивчаючи граматику з цією метою, треба постійно звертати увагу дітей на те, як вони говорять, які думки, почуття та прагнення виражаються сказаними словами. «На обов'язку наставника, а також підручника, який керує самосвідомістю дитини, лежить завдання так підбирати явища слова, щоб дитина поступово переходила від явищ простих до явищ складних і використовувала висновки, зроблені нею з попередніх спостережень, для з'ясування нових, більш складних явищ»². Ушинський неодноразово наголошує на тому, що при вивченні граматики дитина має справу не з наочними предметами, в засвоєнні яких велику роль відіграє зорова пам'ять, а з невидимими явищами слова. Робити спостереження над ними значно важче, але можливо.

Ушинський не залишив нам повного, всебічного висвітлення питання про самосвідомість. З того, що він сказав, не все прийнятне для нас. Але цілий ряд його думок про основні прояви самосвідомості, її важливу роль у розумовій і практичній діяльності людини, моральному її житті, про її розвиток у дітей не втратили свого значення й на сьогодні. Вони розробляються далі в радянській психології і педагогіці.

¹ К. Д. Ушинський, Собрание сочинений, т. 7, М., 1949, стор. 243.

² Там же, стор. 252.

